सिद्धान्तज्योतिषे तिथिस्वरूपम्

डॉ० प्रकाशपाण्डेयः

सम्प्रति हि पंचाङ्गावयवभूतां तिथिमधिकृत्य महान विवादः प्रचलति। तत्र 'हक्– प्रत्ययकारिका कदम्बप्रोतीया एव तिथिर्ग्राह्या' इति केषाश्चिन्मतम्। 'बाणवृद्धिरसक्षया ध्रुवपोतीया एव तिथिर्ग्राह्या' इत्यपरेषां मतम्।

अत्र ब्रूमः–इदानीन्तनेषु पश्चांगेषु 'सप्तवृद्धिदशक्षया' तिथिरेव व्यवह्रियते, न तु बाणवृद्धिरसक्षयेति। तत्रादाविदं विचारणीयं यत् कया रीत्या साधिता तिथिः शुद्धा दृक्प्रत्यय–कारिका च भवेदिति।

सूर्याचन्द्रमसोः सकाशादेव तिथिसाधनं क्रियते। तच्च सूर्याचन्द्रमसोरस्थिरत्वात् तिथिमानं न शाश्वतिकं भवितुमर्हति। अतो भवेन्नाम कदाचित् कस्मिन् काले बाणवृद्धिरसक्षयात्मिका तिथिः शुद्धा, इदानीं तु सा न व्यवहारयोग्या। इतिहासप्रपृष्ठावलोकनेनेदं स्पष्टं यत् कालभेदात् तिथेरपि ह्रसवृद्ध्योः क्रमे परिवर्तनं भवितुमर्हति।